

ALTAY CUMHURİYETİ JABOGAN KASABASI ÇEVRESİNDE BULUNAN ESKİ TÜRKÇE BİR YAZIT: METİN VE PALEOGRAFİK İNCELEME

Irina NEVSKAYA*

Özet:

Bu makale, Altay Cumhuriyeti, Jabogan kasabası çevresinde bulunan Jabogan Yazıtı'nı okuma denemelerinden birini sunmaktadır. Jabogan Yazıtı, bu çevrede en iyi muhafaza edilmiş, en uzun yazıtlardan biri olmasından dolayı son yıllarda Altay Cumhuriyeti'nde keşfedilmiş en önemli Eski Türk runik yazıtlarından birisidir. Bu yazıt, burada şimdiye dek keşfedilen yüzden fazla yazıtla birlikte Altay Cumhuriyeti'nin Eski Türkçe runik yazı geleneğinin yaşadığı en önemli coğrafi bölgelerden biri olduğunu kanıtlamaktadır. Jabogan Yazıtı için yapılmış çeşitli okuma denemeleri bulunmasına karşın bu yazıtın eksiksiz bir şekilde incelenmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber, şimdiye kadarki okunmuş bölümler, bu yazıtın etkileyici eski Türkçe bir şiirin parçası olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Altay Cumhuriyeti, Altay runik yazısı.

An Old Turkic Inscription Found in the Vicinity of the Village Jabogan of the Republic Altai: Its Paleographic Analysis and Reading

Abstract:

The article presents one of the first attempts to read the inscription Jabogan found in the vicinities of the village Jabogan in the Republic Altai. This is one of the most important discoveries of Old Turkic runic inscriptions in the Republic Altai during the last decades. It is one of the longest and best preserved inscriptions in this region. Along with more than one hundred inscriptions that have been discovered here up to

*Prof. Dr., Goethe Üniversitesi, nevs kaya@em.uni-frankfurt.de

now, it proves that the Republic Altai is one of the most important geographical areas where the Old Turkic runic writing tradition had existed. Although there are already several interpretations of this inscription, we cannot say that it has been deciphered in full. Nevertheless, the parts that have been read by now prove that it is an impressive piece of Old Turkic verse.

Key words: *Altai Republic, Altai runic writing.*

1. Giriş

Altay Dağları'nda eski Türk kitabelerinin yakın zamanlardaki keşifleri, aynı zamanda 21. yüzyılın ilk 10 yılında onların belgeler haline geçirilmesi ve kataloglanması Eski Türkçenin Altay külliyyatı konusundaki görüşlerimizi değiştirmiştir.

Geleneksel olarak Eski Türk Kitabelerinin Altay külliyyatı, pratik olarak eski Türk dili çalışmalarında ihmal edilmiştir. Çünkü 20. yüzyıl sonunda keşfedilen kitabeler kısaydı ve çoğunlukla hasar görmüştü, bu da okunmalarını imkansız hale getiriyordu. Kısaca, bu kitabeler ölmek üzere olan Eski Türkçe geleneğinin temsilcileri olarak düşünüldüler (Scerbak 2002). Bu fikir çoğu Türkolog tarafından paylaşılmıştır.

Alexander Scerbak'ın bu fikri pekala anlaşılabilir. Çünkü, aşağı yukarı bütün bir metin içeren hiçbir kitabe bilinmiyordu. Her ne kadar 20. yüzyıl sonunda bilinen Altay yazıtlarının kısa olmasına ve pek çoğunun bütün olarak korunmamış olmasına rağmen, yine de ölmek üzere olan Runik geleneğinin temsilcileri olarak değerlendirme konusunda dikkatli olmalıyız. Çok sayıda kitabe yeni bulunmuştu, böylece bilinen keşifler çok çabuk genişler, yayılır ve düşüncelerimizin yeniden gözden geçirilmesi gerekir.

Altay Runik yazısı üzerine araştırmalarda son buluşlar 21. yüzyılda Rus ve Alman Türkologların ortak çalışmaları sayesinde mümkün olmuştur. Bu araştırma Altay Devleti tarafından başlatılmıştır.

2. Altay Cumhuriyeti'nde Altay Runik Yazısı Üzerine Son Dönem Araştırmaları

2002 yılında Altay Cumhuriyeti, Altay dilinin geliştirilmesi ve korunması üzerine bir program geliştirdi ve Altay Cumhuriyeti bölgesinde bulunan Eski Türkçe runik kitabelerinin belgelendirilmesi bu programın bir parçası olarak ilan edildi. 2003-2007 yılları arasındaki erken keşifler bu program çerçevesinde Gorno-Altay Devlet Üniversitesi Altay Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı Doç. Dr. Tybykova tarafından organize edildi. 2006'da Alman Araştırma Derneği (DFG) Irina Nevskaya tarafından koordinasyonu sağlanan Marcel Erdal (Almanya) ve Larisa Tybykova (Rusya) tarafından ortak yürütülecek bir projeyi kabul etti. 2007'de Rusya Temel Araştırmaları Destekleme Vakfı'da

bu projeyi kabul etti. O zamandan bu zamana bu proje çerçevesinde yıllık keşifler bulunmaktadır.

3. Altay Runik Yazısı Üzerine Son Dönem Araştırmalarının İlk Sonuçları

2012 yılı civarında, 10 yıllık bir alan araştırması sırasında 90 tane Altay Runik yazısı belgelendi, ve elektronik veritabanı fotoğraflar, kopyalar, buldukları yerler, bölgeler üzerine global konumlama sistemi verileri, karakter/harf çevirilerimiz ve ilk okumalarımız (ör.Koceed 2006, Tybykova & Nevskaya 2008, 2009; Matockin, Tybykova, Nevskaya & Erdal 2010; Nevskaya 2010, 2011, 2011a; Nevskaya & Tybykova 2011 vb.). Ancak, Bu projenin en önemli sonucu 2012’de yayımlanan Altay Runik Kitabelerinin Kataloğunun oluşturulması olmuştur (Tybykova, Nevskaya & Erdal 2012).

2009’dan bu yana internette veritabanımızın Rusçası yer almaktadır: www.altay.uni-frankfurt.de. Bu site sayesinde dünyanın heryerindeki meslektaşlarımız kitabelerin iyi kalitede fotoğraflarını ve kopyalarını elde etme ve okumaya çalışma şansına sahip oldular. Bu durum, yazıtların çözülmesi konusunda ileriki gelişmelere güç kazandırmıştır.

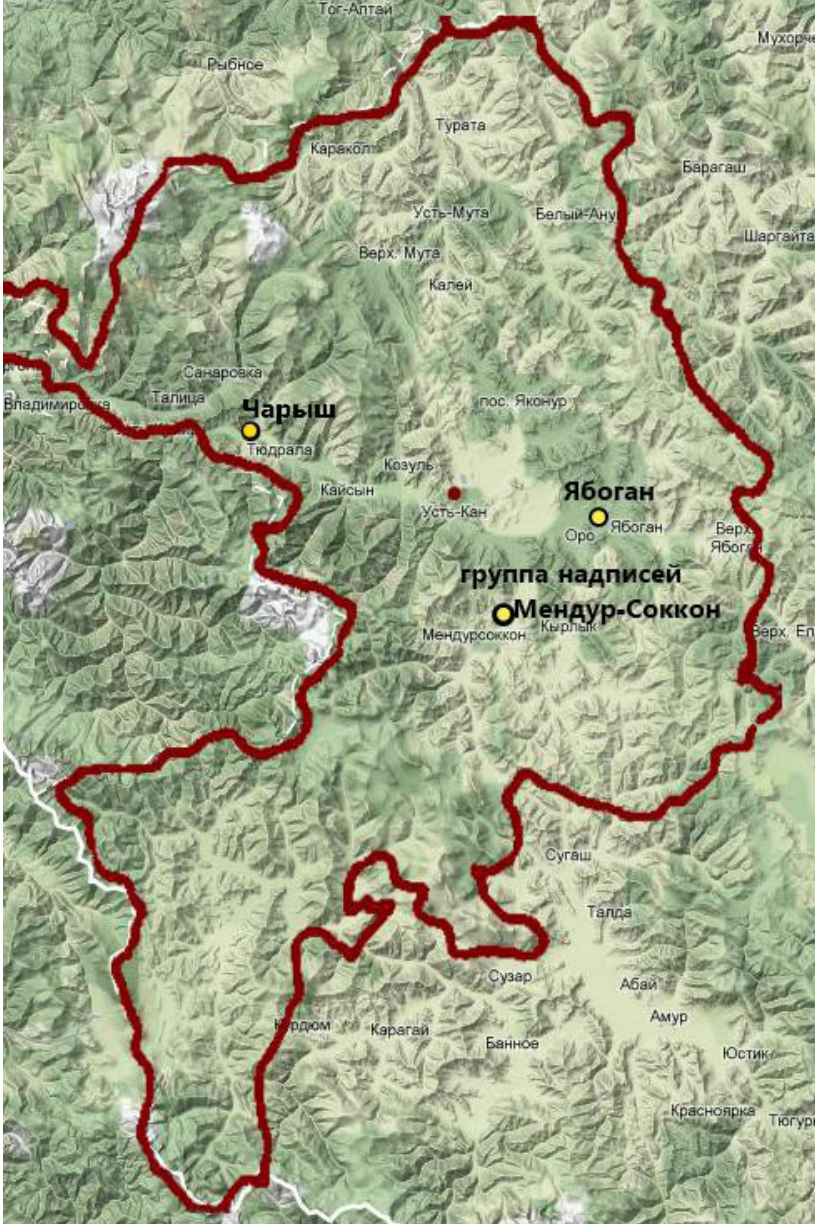
Rusya Federasyonu’nun Dağlık Altay Cumhuriyeti’nde bulunan Eski Türk Runik kitabeleri, Moğolistan, Yenisey Nehri havzası, Kırgızistan, Çin ve Kazakistan kitabelerinin yanında Eski Türk dili çalışmalarında önemli yer edinmiştir. Bu kitabelere ilgi hem Altay Cumhuriyeti’nde, hem de tüm Türk dili dünyasında artmıştır. Her yıl Altay’a çok sayıda keşif gezileri düzenlenmektedir.

Alman-Rus iş birliği çerçevesinde yıllık keşif gezimiz 2013’te yine önemli sonuçlar doğuracaktır. Karban Kitabeleri Kompleksi Evgenij Matockin tarafından bulunan kitabenin yanında keşfedildi. Bichiktu-Boom, Kalbak-Tash, Tuekta, Möndür-Sokkon ve Kosh-Agach gibi Karban’ın da Altay Cumhuriyeti’nde Eski Türk yazısının merkezlerinden biri olduğu ispatlanmıştır.

Ancak, uluslararası kamuoyunun dikkati, bu bölgede en uzun süreli ve en iyi korunmuş metinlerden biri olan Jabogan kitabesi çekmiştir. 2011 yılında Ulan-Batur’da düzenlenen Eski Yazıtlar Sempozyumu’nda bu kitabenin çeşitli yorumlarıyla ilgili üç bildiri sunuldu. Projenin internet sitesinde yayımladığımız kitabenin kopyası, fotoğraf, karakter/harf çevirisi ve ilk okumamız bu kitabenin çeşitli yorumları için temel oluşturmuştur.

4. Jabogan Kitabesi’nin Keşfi

Kitabe Altay Cumhuriyeti’nin Üst-Kan bölgesinde yer almaktadır. Bakınız Harita 1. Tybykova, Nevskaya, Erdal (2012)’dan alınmıştır.

Harita 1. Üst-Kan bölgesi runik yazılı kitabeler

Büyük bir taş üzerinde Eski Türk dili yazıtı Jabogan köyünde oturan Erke Shatin tarafından 1927 yılında Dağlık Altay Cumhuriyeti'nin Jabogan Köyü civarında bulunmuştur. Kitabenin altına kendi adını, köyünün adını ve bulduğu yılı kazımıştır. Daha sonra oğluna söz etmiş ama yerini gösterememiştir. Oğlu 2004 yılında yeniden keşfetmiştir. Kitabeyi Gorno-Altajsk'a getirmiş, keşif gezisi katılımcılarından biri olan Victor Koceev'e vermiştir. 2009 yılında Victor Koceev, Larisa Tybykova ve Irina Nevskaya kitabeyi Cumhuriyet Müzesi'ne (Republican Museum) vermişlerdir.

*Dağlık Altay için eşsiz bir buluştur: Birincisi bu bölgede en iyi korunmuş yazıtlardan biridir, ikincisi, en uzun olanıdır.

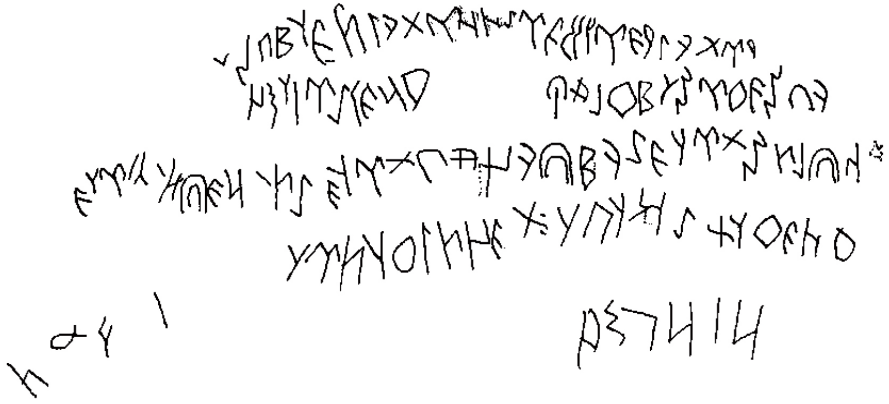
*Kitabe 57 cm uzunluğunda 24 cm genişliğinde bir taş/kaya parçası üzerinde bulunmaktadır. Jabogan Köyü'nün kuzeybatısında bulunmuştur.

5. Kitabenin Tarafımızdan Okunuşu

Kitabe 5 satırdan (2. satırı düzgün olmayan bir kaya parçası yüzeyi ile ayrılmış, sonra devam etmiştir) ve 113 runik harfinden oluşmuştur. Bazı runik harfler Altay Bölgesi'nde başka hiçbir yerde bulunmayan şekillere sahiptir.

Resim alt yazısı: Jabogan kitabesinin bir kopyası

Runik Harflerle Yazımı

Runik harflerle yazım

.....# k B Y / 4 / 4 k / R / 1 / 3 X Y 4 k J Y E *) / 4 Y E 9 / 1 / 3 X Y 9 (1
> 4 / Y / 1 Y J > E 4 D ^ * J D B Y # / > Y D E # ^ 3 (2
E Y Y / 1 3 (5) 4 / > (5) k ^ E 4 (5) > * k J E Y Y X ^ * # 3 ^ B 3 J 4 Y X # k J ^ k (3
4 / Y Y k 4 / Y D / 8 / 1 k E E X : 4 ^ 4 4 1 J X 4 / Y D / 8 E k D / 8 (4
> > 4 4 1 4 (5)

Latin Harfleriyle Yazımı

- 1) y² r² d² k² I y² g² r² η²/n¹ d¹ g² r² A t² η² r² d² k² I U^p/t² č/g² η²/l² U^k t² n²...
- 2) k² š¹ n² g² y¹ r² nč/n² l² U^k y¹ l¹ m š¹ y¹ r¹ g² U A r² s² η²/l² nč Ü
- 3) k¹ t¹ l¹ t² n² d² r² η²/l² g² A k² U^k t¹ k² Ü m š¹ d² r² η²/l² g² A t² m/U r¹ g² t¹ t²? U/z č d²/s² r² η²/l² g²
- 4) b²/y¹ t² g² b²/y¹ l²/η² d² A s² z η² š¹ η² : d² g² Ü t² I b²/y¹ l²/η² t² r² l²/η²
- 5) r¹ s² r¹ η²/U nč Ü

Çevriyazımı

- 1) y(ä)rd(ä)ki y(e)g (ä)r (e)ng(i)r // y(e)gr(e)n (a)dg(i)r : t(ä)nr(i)d(ä)ki täglökt(ä)n ...// t(ä)nr(i)d(ä)ki täglök t(egi)n
- 2) k(i)š(i) (e)ng(ä)y (ä)r(i)nč (e)l kü (a)y(a)lm(i)š (a)y(a)rgu A (ä)r s(ä)η(ü) nčü
- 3) (a)k (a)t (a)lt(u)n (ä)d(ä)rl(i)g -A, kök (a)t küm(ü)š (ä)d(ä)rl(i)g- A, tor(u)g (a)t tuč (ä)d(ä)rl(i)g

4)(ä)v t(ä)g (ä)v(i)nd(ä) // b(i)t(i)g b(e)ld(ä) s(i)z(i)η (e)š(i)η : (ä)dgüti (ä)v(i)η t(ä)r(i)l

5)(a)r(i)s(a)r... (e)nç(g)ü

İngilizce Çevirisi

1) dünyadaki en iyi insan iniyor / kahverengi at : cennette ... çünkü gözü kamaşıyor, kör oluyor// ... cennette kör oluyor gibi, gözü kamaşıyor gibi/ cennette , gözü kamaşmış, kör prens... (?)

2) eğer bir kişi iniyorsa Āl Kü, genel olarak hayran olunan, övülmesi gereken kişidir.

3) Altın semerli beyaz at, gümüş semerli koyu gri at, bronz, tunç semerli kahverengi at...

4) Ev gibi. Evinde karın (eşin) var. ... Siz, ev iyi doldurulmalı (yani, bir araya getirilmeli, onları bir araya getirin)...

5) Eğer o saflaşırsa, arı hale gelirse – barış (olur, olacak).

Yorumlar

1. Kitabenin okunması zor. Bunun nedeni bir anlamda taşın büyük ihtimalle kitabenin sadece bir bölümünü oluşturması, çünkü taş bir kayadan ayrılmıştı. Bir anlamda da bazı harflerin alışılmadık farklı biçimleridir. Bizim harf çevrimini *š* olarak yaptığımız harf, alışılmadık bir biçime sahiptir, dolayısıyla *š* harfinin grafik bir çeşidi midir değil midir emin değiliz. Diğer yandan, yazıt çoğunlukla Runik harflerinin karakteristik Yenisey biçimlerine sahiptir. Ancak, *t'* ve *b²* harfleri yuvarlaktır. Böylece *b²* bu harfin Orhun yazıtlarındaki biçimine daha yakındır.

2. Birinci satır, gökyüzü ve dünya olarak iki farklı kavram için iki farklı kelimeye sahiptir. $y^2 r^2 d^2 I$ ve $t^2 \eta^2 r^2 d^2 k^2 I$ sıralanışının *yardäki* ve *täηridäki* diye okunabileceği en baştan itibaren gayet açıktır. Geri kalanı daha az kesindir. Şöyle bir sıralama $y^2 g^2 r^2 \eta^2/n^1 d^1 g^2 r^2 A (e)g (ä)r (a)d(a) (ä)g(i)r$ veya $y(e)gr(e)n (a)dg(i)r$ diye okunabilir, bu da bize iki yorum gösterir. ‘dünyanın en iyi adamları mutsuzlukla eğildiler’ ya da ‘kutsal/göğe ait kahverengi at’.

Satırın devamı: $t^2 \eta^2 r^2 d^2 k^2 I p/t^2 c/g^2 \eta^2/l^2 \bar{u}k t^2 n^2$ yine farklı tartışmalara ve önerilere açıktır. Aynı kelimelere sahip olan bir kitabenin olması oldukça önemli bir gerçektir. Kırgızistan’da bulunmuş olan AK-Ölön Kitabesidir (bkz. Tabaldiev, Alimov, Belek 2010); bir konuşmamızda tarafıma Rzybek Alimov tarafından bu gerçek söylenmişti. Ancak, Jaboga kitabesinin birinci satırının ilk ve ikinci bölümü ve Ak-Köl Kitabesinin ilgili bölümleri zıt bir kelime sırası izler.

Kitabeyi okumaları şu şekilde olmuştur:

*[Kok (?)] *teyrideki teglük tigin: yerdeki yegren adıglik üni özi bir*

‘Cennetteki Kör Prens äşiçñ

Bizim birinci satırın ilk bölümü ile ilgili ikinci yorumumuz *yerdeki yegren adıglik*’a oldukça yakındır. Buradaki sorun, kitabedeki ikinci bölümün *teyridäki teglök te(gi)n* olarak okunup okunamayacağıdır. Bu yorum (okuma) için g^2 harfi eksiktir. Dolayısıyla iki alternatif okuma öneriyoruz: $t(\ddot{a})\eta r(i)d(\ddot{a})$ ki taglök(tä)n ... // $t(\ddot{a})\eta r(i)d(\ddot{a})$ ki taglök t(egi)n. Bunlar da üç anlama gelebilir: ‘cennette çünkü (o) kör oluyor// ... cennette kör ediliyor gibi/ cennette kör prens. İkinci okuma için *tegin* kelimesinde g^2 harfinin ihmal edildiğini, bırakıldığını önermemiz gerekir. Yine de, bu yorum ikinci satırda mantıklı bir devamlılığı salar.

3. İkinci satır $k(i)\dot{s}(i) (e)ng(\ddot{a})y (\ddot{a})r(i)n\check{c} (e)l kü (a)y(a)lm(i)\dot{s} (a)y(a)rgu A (\ddot{a})r s(\ddot{a})\eta(\ddot{u})n\check{c}\ddot{u}$ ‘eğer bir kişi inerse, Al kü, süslenmiş, general olarak süslenmesi, bezenmesi gereken adam’. *A* işareti bu satırda noktalama işaretidir.

4. Bu kitabenin sadece üçüncü satırının mükemmel bir şekilde çözümlenmiş olduğu düşünülebilir. $(a)k (a)t (a)lt(u)n (\ddot{a})d(\ddot{a})rl(i)g -A, kök (a)t küm(\ddot{u})\dot{s} (\ddot{a})d(\ddot{a})rl(i)g- A, tor(u)g (a)t tu\check{c} (\ddot{a})d(\ddot{a})rl(i)g$ ‘altın semerli beyaz at, gümüş semerli koyu gri at, bronz semerli kahverengi at’. Altay runik yazılı kitabelerin internet sitesinde yayımlanan benim ilk okumamın orta bölümünün doğru olduğu kanıtlandı: ... $kök (a)t küm(\ddot{u})\dot{s} (\ddot{a})d(\ddot{a})rl(i)g$ ... ‘gümüş semerli koyu gri at’, gerçi Marcel Erdal tarafından at rengi için grinin kullanılmadığı yönünde eleştirildi. Ancak, Ulan Batur’da 2011 yılında düzenlenen “Türk Kültürünün Gelişme Çağları: Başlangıç ve Yazıtlar Çağı” başlıklı uluslar arası runik yazı sempozyumunda bu satırın başı ve sonu için Türk akademisyen Hatice Şirin User, mükemmel bir okuma önerisi getirdi. At renklerinin ve semerlerin yapıldığı metallerin renk adlandırmasında aliterasyonun (aynı sesin yinelenmesinin olması), bu satırı eski bir Türk şiiri mısrası yapar.

5. Dördüncü satır net değil. İlk bölümünü şöyle okuyabiliriz... $b(i)t(i)g b(e)ld(\ddot{a})$ ‘mektup belde’. Bu biçimi, metnin orta dönem sonrası civarına ait olduğunu öneren Peter Zieme tarafından önerilmiştir. Satırın geri kalan bölümü yine net değildir. $(\ddot{a})v(i)\eta d(\ddot{a}) // s(i)z(i)\eta (e)\dot{s}(i)\eta : (\ddot{a})dg\ddot{u}ti (\ddot{a})v(i)\eta t(\ddot{a})r(i)l$ ‘evinde karın (var) diye okunabilir. Siz, ev iyi doldurulmalı (yani, bir araya getirilmeli, onları bir araya getirin).’

6. Son satır da yine çok net değil.

Sonuç olarak bu kitabenin son okumasından henüz hâlâ çok uzağız.

Kaynakça

Alimov, R. Tabaldiyev, K. Belek, K. 2010, A New Inscription Discovered in the Tian-Shan Region: The Chiyin Tash Rock Inscription. *Altai-HAKPO Journal of the Altaic Society of Korea*. 20/2010, Seoul: Altaic Society of Korea 187-195.

- Kočeev, V. A. 2006, *Svod drevnetjurkskix runičeskix pamjatnikov Gornogo Altaja*, Gorno-Altajsk.
- Matočkin, E.P. Tybykova, L. N., Nevskaya, I. A. & Erdal, M. 2010, Petroglify i runičeskie nadpisi na plitax iz Kezek-Elani. Uralo-Altajskie issledovanija, № 1 (2), C. 17-23.
- Nevskaya, I. & Tybykova, L. 2011, Old Turkic Runic inscriptions in the vicinity of the village Tuekta, Altay Republic, Russian Federation In: *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010)From Ötüken to Istanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)3-5 Aralık, İstanbul/3th-5th December İstanbul, Proceedings of the symposium, İstanbul: 2011*, 309-324.
- Nevskaya, I. 2010, Altay Runik harflı yazıtların bazı paleografik ve ortografik özellikleri (Some palaeographic and orthographic features of Altay Runic inscriptions), In: *Orhon yazıtların bulunuşundan 120 yıl sonra, III, Uluşlararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 26-29, Mayıs 2010, Bildiri Özetleri*. 78-80.
- Nevskaya, I. 2011, Some paleographic and orthographic features of Altay Runic inscriptions, In: *Orkhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl sonra, Proceedings of the 3rd Runic symposium Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları*, 2. Cilt, Ülkü Çelik Şavk (Editor), Ankara, 589-599.
- Nevskaya, I. A. 2011a, Recently discovered Old Turkic Runic inscriptions in Mountainous Altai, In: Mehmet Ölmez, Fikret Yıldırım (Eds.) *Orta Asya'dan Anadolu'ya alfabeler; 29-30 Mayıs 2007 Eskişehir. Bildiler*; (Türk dilleri araştırmaları dizisi: 62), İstanbul: Eren, 9-20.
- Ščerbak, A. M. 2001, *Tjurkskaja runika*, Sankt-Peterburg.
- Şirin User, H. 2013, Yabogan (A 80) Yazıtı Üzerine, In: *Bengü Beläk. Ahmet Bican Erçilasun Armağanı*, Gül, B. (Ed.), [Türk Kültürü Araştırmaları Armağan Dizisi 09] Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 457-464.
- Tybykova, L. N., Nevskaya, I. A. 2008, Èkspedicii po izučeniju drevnix runičeskix pamjatnikov Gornogo Altaja po Respublikanskoj programme “Soxranenie i razvitie altajskogo jazyka”, In: *Naučnyj vestnik GAGU, Vypusk 3*, Gorno-Altajsk: Izdatrel'stvo GAGU, 68–71.
- Tybykova, L. N., Nevskaya, I. A. 2009, Proekt “Dokumentacija, katalogizacija, deşifrovka I publikacija drevnetjurkskix runičeskix pamjatnikov Respubliki Altaj, In: *Rossijskaja tjurkologija, 1*, 84–87.
- Tybykova, L. N., Nevskaya, I. A., & Erdal, M. (2012), *Katalog drevnetjurkskix runičeskix pamjatnikov Respubliki Gornyj Altaj*. Gorno-Altajsk: Gorno-Altajskoe knižnoe izdatel'stvo.

